

УДК 338.48-6:615.8(497.1-13)"1929/1941"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2025.2.vel.109-134>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 9. 10. 2024.

Прихваћен/Accepted: 17. 7. 2025.

Далибор ВЕЛОЈИЋ

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

d.velojic@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-2896-275X

Бање Моравске бановине као лечилишта и туристичке дестинације*

АПСТРАКТ: Чланак је посвећен развоју инфраструктуре и ресурса бањских дестинација на територији југословенске Моравске бановине у периоду од 1929. до 1941. године. Као нова привредна грана, туризам се у овој бановини поступно наметао и развијао током наведеног периода, успевајући да привуче углавном домаће госте. Туристичка понуда Моравске бановине била је оријентисана готово искључиво на бањски туризам, чији почеци датирају још из периода Краљевине Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Моравска бановина, Краљевина Југославија, туризам, бање, туристички водичи

Увод

Историјски контекст развоја туризма у Србији и Југославији је у значајној мери запостављен у научној продукцији. Литература у домену историографије и друштвених наука не пружа довољно подробних ин-

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

формација, квалитетних анализа и поузданих закључака. У оквиру ужег жанра туризмологије и анализе економских аспеката туризма, литература не пружа контекст историјског развоја туризма у Србији и Југославији.¹ У домену историографије вредне искорак представљају радови Снежане Лазић, Иве Перића, Џона Олкока, Игора Чукарина и коауторска монографија Владана Крајчевића и Анђе Петровић, који су солидан основ на коме се може градити ова посебна област истраживања.² С друге стране, историја туризма као глобалног феномена и литература стране провенијенције су далеко садржајније и бројније, па могу послужити у компаративне сврхе, и у смислу бољег разумевања овог феномена у потпуно развијеној форми.³

И поред богате изворне грађе, главна тема овог рада, наиме, развој туризма у централној Србији у међуратном периоду, спада у веома запостављене области друштвене и економске историје. У том смислу овај рад попуњава једну значајну истраживачку празнину. Извори који су коришћени за писање овог чланка, поред релевантне архивске грађе,

¹ Опширније видети: Радомир Стојановић, *Увод у џуризам* (Ужице: Графопласт плус, 2016); Snežana Besermenji, *Uvod u turizam* (Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, 2022); Srđan Marković, Zora Marković, *Osnove turizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1967).

² Vladan Krajčević, Anda Petrović, *Putnik akcionarsko turističko društvo* (Beograd: Putnik, 1995); Snežana Lažić, *Развој џуризма у Београду између два светска рата* (Београд: Историјски архив, 2017); Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici: od pojave parobrodarstva do 1941. godine* (Dubrovnik: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1983); John B. Allcock, „The Historical Development of Tourism in Yugoslavia to 1945”, in: *The Studies in the History of Tourism in Yugoslavia*, ed. John B. Allcock and Joan Counihan (Bradford: University of Bradford, 1989); Igor Tchoukarine, „‘Playing the Tourism Card’: Yugoslavia, Advertising, and the Euro-Atlantic Tourism Network in the Early Cold War”, in: *Tourism and Travel during the Cold War: Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*, ed. Christian Noack and Sune Bechmann Pedersen (New York: Routledge, 2019), 159–174.

³ Од многобројне литературе издвајамо: Eric G. E. Zuelow, *A History of Modern Tourism* (London: Red Globe Press, 2015); Charles R. Goeldner, Jr. Brent Ritchie, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies* (New Jersey: John Wiley & Sons, 2009); William S. Reese, *The Economic of Tourism* (New Jersey: Prentice Hall, 2008). Видети зборник радова: Reinhard Schmitz-Scherzer, *Reisen und Tourismus* (Darmstadt: Dr. Dietrich Steinkopff Verlag, 1975); Igor Tchoukarine, „Yugoslavia’s Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s”, *East European Politics, Societies, and Cultures* 29 (1), 2015, 168–188.

укључују и објављене статистичке годишњаке, штампу и службене новине. Архивска грађа помогла је реконструисању државне политике, док су статистички извори, штампа и службене новине омогућили јасан увид у свакодневицу управе, рада и пословања бања. Статистички годишњаци омогућили су и успостављање компаративних перспектива са развојем туризма у другим југословенским бановинама и у иностранству. Обиље непосредних информација пружа штампа и пре свега бановински службени лист, који је периодично преносио званичну регулативу, расписе, решења и одредбе везане за бањски туризам.

Циљ рада јесте сагледавање комплекса економских, друштвених и институционалних питања везаних за статус, функцију и улогу коју је бањски туризам имао у поменутој бановини. Специфичност изучавања развоја бања подразумева паралелно сагледавање њихове улоге на пољу здравствене заштите и туризма, што се и у овом раду морало на тај начин поставити. Током друге половине 19. века је здравствена функција бања била превлађујућа, међутим, питорескни пејзажи, купалишта, пријатна клима и амбијент утицали су на све већи број туриста у међуратном периоду да ова места уврсте у своје планове за одмор и рекреацију. У сваком случају, иако различите, ове две намене бања међусобно су испреплетане и као такве ћемо их посматрати. Једноставно, не може се у већини случајева одвојити одлазак на одмор од здравствених и превентивних кура и предности које пружа леčiliште. Тако је већина туриста користила погодности ових места у циљу активног одмора, лечења и опоравка. Сходно напред наведеном, покушаћемо да у раду анализирамо улогу бања у развоју туризма на територији Моравске бановине, али и њихов значај у здравственом систему.

Место бања у развоју туризма

Најстарија историја туризма често се везује за антички период и за путовања старих Римљана у бањска и приморска места. Еволуција туризма може се посматрати кроз развој пропратних садржаја путовања који су били у сврси задовољавања потребе за смештајем и услугама. С обзиром на то да су људи одувек путовали и то из бројних разлога (егзистенцијалних, трговачких, пословних, истраживачких, здравствених, верских

итд.), постојала је увек потреба за организованим пружањем услуга за те путнике. Својеврсна револуција у том смислу настаје у 19. веку, када све више људи путује искључиво ради задовољства, авантуре и разоноде, што ствара претпоставке за развој туризма као привредне гране. Прво велико туристичко путовање железницом за око 570 људи организовао је и спровео 1841. у Енглеској један од првих промотера туризма и путовања Томас Кук. У другој половини XIX века, поред летњег, и зимски туризам доживљава експанзију. Туризам се, међутим, као нова привредна грана у потпуности афирмисао тек тридесетих година XX века.⁴

У Србији је прво циљано групно путовање организовао биолог и ботаничар Јосиф Панчић са колегама научницима, ботаничарима и својим ученицима у 1865. Путовањем су обухваћена сва важнија места тадашње Кнежевине Србије и трајало је четрдесет дана.⁵ То дакле није још увек био туризам, већ се радило о путовању које је уз рекреативну имало јасно истакнуту научноистраживачку агенду. У то време била су популарна и групна путовања у организацији ловачких друштава, чији су чланови били углавном богати и угледни грађани.⁶

На територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца значај туризма наглашен је већ на самом почетку постојања нове државе 1919. године, када је основана прва путничка агенција, филијала француске компаније *Compagnie Internationale des Wagons-Lits*, која је вршила продају карата у међународном и домаћем саобраћају, као и продају карата за *Оријент експрес*. Домаћа туристичка агенција *Пушник* основана је 1923. године, као акционарско друштво. Међу главним акционарима били су Министарство индустрије и трговине и Министарство саобраћаја, што је указивало на значај који је држава придавала стимулсању туризма.⁷

⁴ Стојановић, *Увод у туризам*, 17–18; Весна Спасић, Данијел Павловић, *Пословање туристичких агенција и организатора путовања* (Београд: Универзитет Сингидунум, 2018), 7–9. Везано за екскурзије Томаса Кука опширније видети: Goeldner, Ritchie, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, 40.

⁵ Живана Крајић, Слободан Черовић, Снежана Милићевић, „Историјски развој туризма на подручју Србије”, *Хиџ менаџмент*, 1/2017, 59.

⁶ Исто.

⁷ Дуња Демировић Бајрами, *Насијанак и развој туристичких агенција* (Нови Сад: Културни центар Новог Сада, 2020). Видети: Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i*

Међутим, туризам је, као профитабилна привредна грана у Југославији, од стране њених власти, озбиљније узиман у обзир тек тридесетих година, иако ни тада још увек нису докраја били рашчишћени појмови и питања везана за значај и могуће капацитете ове привредне гране. Значај туризма као генератора прихода, а нарочито девизног прихода, истицан је у контексту побољшања платног биланса земље у условима економске кризе, наиме, као један од начина санације те кризе. На конференцији привредника Моравске бановине навођени су примери суседних земаља, посебно Италије и Аустрије, које су и у време економске кризе профитирале од прилива туриста. У случају Југославије, обиље природних лепота обећавало је успешан развој туризма. Ово се, пре свега, односило на туристичке атракције Јулијских Алпа у Словенији, обалу Јадранског мора, језера, али и оријенталне вароши у Босни и Херцеговини и у некадашњој „Јужној Србији”.⁸

Из истог извора сазнајемо да је предочени циљ развоја туризма био да се, поред прилива странаца тј. њихове девизне потрошње (која се у смислу економског значаја може поредити са „трансфузијом крви у медицини”), привуче и домаће становништво, чиме би се подстакла тзв. „унутрашња циркулација новца”. Такође, развој туризма олакшао би опоравак болесника реконвалесцената, а не треба занемарити ни ширу друштвену корист која долази од путовања и зближавања људи из различитих делова многонационалне Југославије. Савремени туризам био је супротстављен некадашњем циљаном путовању са јасном пословном или медицинском мотивацијом. Претпостављао је необавезност, спонтаност и подразумевао мање комфора, с обзиром на то да „прави туриста има тежњу за задовољствима непосредних природних лепота, за дахом природне и непатворене свежине природних благодети”.⁹ Југословенска оријентација ка туризму углавном је играла на кар-

Kvarnera (Opatija: Otokar Keršovani, 1987), 9–22; Žarko Lazarević, „History of Tourism Research in Slovenia”, *Hotel and Tourism Management*, 4(1)/2016, 10–12; Снежана Лазић, *Развој туризма у Београду између два светска рата* (Београд: Историјски архив, 2017), 9–12.

⁸ Реферат је привредницима Моравске бановине поднео секретар Средишњег савеза гостионичарских удружења Краљевине Југославије. „Наш туризам у вези са хотелијерством”, *Службени лист Моравске бановине*, 20. јун 1931, 1.

⁹ Исто, 1.

ту Јадранског мора, које је могло привући домаће, али и већи број страних туриста.¹⁰

Појам туризма на подручју Моравске бановине, која је обухватала већи део Централне Србије, са површином од 25.466 км² и 1.435.584 становника,¹¹ поистовећивао се са путовањима у бањска лечилишта, због санирања или превенције болести, али и из задовољства. Бање су, може се слободно рећи, представљале једини пожељан ресурс за развој туризма, с обзиром на њихову бројност, добру повезаност саобраћајницама и неразвијеност других капацитета за смештај и разоноду на рекама или планинама. Према подацима за 1931. годину, главне туристичке атракције биле су Брестовачка, Врњачка, Куршумлијска, Матарушка, Нишка, Рибарска бања и Сокобања,¹² а у оквиру туристичких друштава „Гоч” и „Морава” пословали су бањски, као и хотели у већим градовима.¹³ Посета бањама објашњавана је, пре свега, навиком из ранијих периода, с обзиром на „слабију туристичку понуду” у границама Краљевине Србије. Важан фактор у опредељивању гостију за посету домаћим бањама било је и слабије материјално стање становништва, што је објашњавало незаинтересованост за путовања на даље дестинације.

О развоју туризма у Краљевини Југославији су у првом реду водили рачуна један одсек при Министарству трговине и индустрије, као и стручне гостионичарске организације. Инвестиције, тј. планско улагање у развој туризма за власти у Моравској бановини представљало је но-

¹⁰ На конкретном примеру Чехословачке опширније видети: Igor Tchoukarine, „The sea connects; it does not divide’: Czech tourism on the interwar Adriatic”, *Journal of Tourism History*, vol. 6, 2014, 139–157.

¹¹ Општа државна статистика, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, knjiga I (Beograd: Општа државна статистика, 1937), VII–VIII.

¹² Напомињемо да је радом обухваћена и Гамзиградска бања, која није на списку туристичких места, као ни бањских лечилишта. Сходно томе, за њу није вођена значајна статистика и немамо комплетне податке, какви су доступни за остале бање. У сваком случају, а с обзиром на чињеницу да је представљала бањско лечилиште, да је вођена на бановинском буџету, као и да постоје извештаји о њеном раду, изнећемо расположиве податке који ће свакако допринети квалитету рада.

¹³ Хотели су се налазили у Брестовачкој бањи (1), Врњачкој бањи (6), Зајечару (3), Краљеву (6), Крушевцу (2), Матарушкој бањи (1), Нишу (8), Нишкој бањи (3, с тим да је сграђен и четврти), Пироту (6) и Рибарској бањи (1). *Бановина Моравска, ојшћи преглед*, 18.

вину која је изискивала стварање одређених институција и прописа. Образовање Бановинског туристичког савета 1936. године допринело је бољој контроли и јачем утицају бановинских власти у сфери туризма. Као саветодавни орган, Савет је учествовао у изради годишњег туристичког програма, давао мишљење и предлоге о туристичким таксама, утрошку донација, јавним радовима и другим питањима битним за развој туризма. У Савет су улазили начелници трговинског, техничког и санитетског одељења, шеф шумарског одсека, по један представник Железничке и Поштанске дирекције, Занатске, Трговачке, Индустријске, Лекарске, Инжењерске коморе, туристичких и планинарских друштава, Удружења угоститеља и Ауто-клуба.¹⁴

Правилник о организацији Савета био је уз Правилник о регулисању рада угоститељских радњи у туристичким местима из 1935. године од посебног значаја за развој туризма на подручју Моравске бановине. Један од првих задатака Савета био је предлог именовања туристичких места у бановини, који је био одобрен решењем Министарства трговине и индустрије. Према решењу, на територији Моравске бановине туристичка места у ужем смислу била су: Доњи Милановац, Голубац, манастир Горњак, Јагодина, Кладово, Краљево, Крушевац, манастир Љубостиња, манастир Манасија, Неготин, Ниш (Сићево – Св. Петка), манастир Раваница и манастир Жича. Туристичка места климатског (планинског) карактера била су: Брус, Ртањ, Рудница (Копаоник) и Зајечар, док су у туристичка места бањског карактера убрајане: Брестовачка, Куршумлијска, Матарушка, Нишка, Рибарска, Врњачка бања и Сокобања.¹⁵

Бање су биле у надлежности Министарства социјалне политике и народног здравља, као и све здравствене институције. Међутим, Уредбом о унапређењу туризма бање су потпале и под Министарство трговине и индустрије, тако да су постале и званично туристичка места. Ова подвојеност ингеренција и дихотомија сврхе и функције бања била је изражена између номиналних одређења појмова „лековита и ваздушна бања”, који је подразумевао опоравак болесника и појма „туристичко ме-

¹⁴ „Правилник о организацији бановинског туристичког савета Моравске бановине”, *Ревивија*, 21. мај 1936, 3.

¹⁵ „Решење о проглашењу туристичких места”, *Службени лист Моравске бановине*, 23. јануар 1937, 2.

сто”, који подразумева боравак здравих особа ради одмора и разоноде. У сваком случају, хотелијери у бањама искористили су Уредбу за наплату додатних такси које је прописало Министарство трговине и индустрије.¹⁶ Поред тога, они су самоиницијативно повећавали цене смештаја, што је било у супротности са прописима. Неколико година раније, Министарство је скретало пажњу банској управи на поменуте преступе и захтевало строжу контролу.¹⁷

Надлежност државних органа над бањама често се преплитала са овлашћењима банске управе. Једно од решења се указивало кроз праксу да надзор и ингеренције буду у што већој мери препуштени локалним властима. Према Правилнику о бањама и топлим водама, период бањске сезоне одређивао је бан.¹⁸ Управници бања у Моравској бановини бирали су из редова лекара, ређе инжењера и правника, а имали су статус бановинских чиновника.¹⁹ Функцију управника бање не треба мешати са управним функцијама на локалу које су биле део државне управе у домену извршне власти. Функција управника бање односила се искључиво на стручан надзор и управљање леčiliштем, што је истицало специфичности ових места у поређењу са осталим општинама.

Управа бање задржала је право контроле туристичких посета и смештајних капацитета. У сезонама када су капацитети били пуни, управа је преузимала на себе издавање соба. Пример за то је Нишка бања, где је издато саопштење да ће све собе за становање издавати искључиво бањска управа: „Без њене (бањске управе) дозволе нико се не сме уселити, као што се без ње не може ни пресељавати. При усељавању морају се дати портиру подаци, који су му потребни ради пријаве. Отказ стана треба извршити у управи најмање пет дана пре одласка.”²⁰ У овом случају управа бање обезбедила је увид у смештајне капацитете, стварајући могућност благовремене резервације у објектима. Поред тога, прописан је био и кућни ред којег су се туристи придржавали, или би у противном били санкционисани. Забрањена је, рецимо, била употреба кофа, лавора и бокала ван соба, као и

¹⁶ „Нови намет наших бања”, *Ревизија*, 29. април 1937, 4.

¹⁷ Историјски архив Ниш (ИАН), Општина сврљишка срез Сврљишки, к. 11, Начелство среза Сврљишког суду општине Сврљиг бр. 7195 од 11. маја 1930.

¹⁸ ИАН, Varia, 685, Допуна Правилника о бањама и минералним и топлим водама.

¹⁹ Исто.

²⁰ ИАН, Varia, 552, Проглас управе Нишке Бање.

кување у собама. Пошто је већина смештаја подразумевала групне нужнике (на више соба по један), полиција је интервенисала уколико се испрљају даска или под. Куповина хране била је дозвољена искључиво на локалној пијаци, што је представљало неку врсту заштите домаћих пољопривредника. Купање је било дозвољено искључиво уз препоруку лекара, а ред и мир су обезбеђени после 10 сати увече.²¹

На основу извештаја који су редовно слати Министарству социјалне политике и народног здравља, можемо извести закључак о стању, пре свега, у леčiliштима, а затим и о туристичким капацитетима бања. Нишка бања, са својим радиоактивним хомеотермама (карактер слабо земних киселих вода), као бања прве категорије, била је интересантна оболелима од реуматизма, као и од живчаних болести.²² Међутим, услед близине Ниша, примећена је појава краћих туристичких излета Нишлија и неконтролисано купање, које је могло угрозити животе, нарочито хроничних болесника. Тако је 1938. године забележено више смртних случајева у самој бањи, или након повратка у Ниш.²³ Даље је наведено да је бања оскудевала у квалитетном воћу, белом хлебу и пециву, што је представљало велики проблем пацијентима и туристима. Што се смештаја тиче, бања је располагала са четири хотела, неколико вила и приватним становима за смештај, укупно 560 кревета.²⁴ Како би привукла туристе, управа бање је обезбедила повластице за железничке карте за боравак дужи од десет дана.²⁵ Поред тога, редовно су организоване приредбе и концерти на отвореном, у баштама хотела или на терасама, што је привлачило пажњу посетилаца и хотелијерима обезбеђивало добру зараду. Занимљиво је напоменути да је, према подацима за 1939. годину петина посетилаца бање била млађа од 30 година.²⁶ Иначе, као пресудна

²¹ Исто.

²² Општа државна статистика, *Statistički godišnjak 1929* (Београд: Општа државна статистика, 1932), 416–417.

²³ У извештају лекара наведено је: „И док им раније од неколико купања није било штете, сада, узимајући 20-30 неурачунљивих купки, многи са хроничним миокардитисом једва стижу да се кући живи врате и тамо смрћу заврше”. ИАН, Varia, 685, Годишњи извештаји по бањама.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто. У периоду од јуна до септембра попуст је износио половину цене карте, а у осталим месецима четвртину.

²⁶ Исто.

година за развој Нишке бање узима се 1930, када је краљ Александар Карађорђевић у бањи боравио чак 46 дана. Након краљеве посете предузете су активности на унапређењу инфраструктуре, побољшању смештаја, али и у погледу научних испитивања радиоактивности бањске воде.²⁷

Врњачка бања, према подацима, била је једно од најпосећенијих туристичких места у Југославији. Годишње је бележено и до 30.000 посетилаца, што је далеко више од свих осталих туристичких места на територији бановине. Са алкално-киселом хомеотермалном водом била је погодна за опоравак и лечење болести органа за дисање, стомачних болести, болести црева, желуца, бубрега, јетре, мокраћних путева, жучне кесе.²⁸ Бања је обилувала изворима хладне и топле минералне воде који су рекаптирани. Уз то, управа бање је пацијентима омогућила бесплатно лечење или уз минималну надокнаду,²⁹ док су редовно организована предавања и изложбе у циљу здравственог просвећивања.³⁰ Бања је иначе била отворена током читаве године, а доста смештајних капацитета, као и базена опремљено је било централним грејањем. Једини проблем на који је у годишњим извештајима указивано јесте лоша путна мрежа, на коју се тек тридесетих година почела обраћати пажња.³¹ Главна комуникација између железничке станице у Врњцима и бање уређена је у категорији бановинског пута другог реда.³² Упркос томе, Врњачка бања остала је и даље најпосећенија дестинација за туристе, а пре свега за српску елиту. Многи виђенији политичари, индустријалци у бањи су зидали велелепне виле, што је свакако допринело туристичкој понуди. Велики број посета добростојећих туриста утицао је на градњу луксузних вила. Према писању *Полиџике*, у току 1935. и 1936. године сазидано је у бањи шеснаест приватних вила, од којих је десетак намењено издавању посетиоцима.³³

²⁷ Архив Југославије (АЈ), Краљев двор (74), 267–59, Извештај за 1930. годину.

²⁸ *Statistički godišnjak 1929*, 416–417.

²⁹ АЈ, 74-117, Извештај бањске управе за 1932. годину. О Врњачкој Бањи опширније видети: Ђока Јовановић, „Врњачка Бања и њено шумско залеђе”, *Бање и туризам*, јун–јул 1929, 29–31.

³⁰ ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 10, Здравствено просвећивање у Моравској бановини.

³¹ ИАН, Varia, 685, Годишњи извештај по бањама.

³² АЈ, 74-85-23, Извештај о стању бановинских путева из 1934. године.

³³ М. Милановић, „Пред почетак сезоне у Врњачкој Бањи”, *Полиџика*, 22. април 1936.

У Матарушкој бањи сумпоровита алкално-кисела хипертерма погодна је била за лечење реуматизма, гинеколошких поремећаја, кожных и венеричних болести.³⁴ Бања је представљала омиљену туристичку дестинацију српској и југословенској елити, а чести гости су били Петар Живковић, Милан Стојадиновић и патријарх Варнава. Команда жандармерије је 1930. године у бањи подигла свој санаторијум. Иначе Матарушка бања је међу првим бањама које су добиле регулациони план у коме је одвојена туристичка и бањска зона од насеља. У бањи је подигнут и хотел „Жича”, који је сматран најмодернијим у Србији. Капацитета 30 соба са рестораном и биоскопом на отвореном, хотел је увео модерне стандарде у тадашњу архитектуру.³⁵

Такође, једна од елитних бања била је и Брестовачка (код Бора). Названа је и краљевском бањом, пошто су је често посећивали владари обе династије у 19. веку. У њој се налазе конаци кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића, а краљ Петар I је финансирао изградњу бањског комплекса. Због обезбеђене приватности гостију, лековите воде и природних лепота, бању су посећивали искључиво имућни слојеви, а ретко шире народне масе. У бањи су лечене углавном болести као реуматизам, неуролошка обољења, гинеколошки поремећаји,³⁶ а купатила нису затварана ни ван сезоне.³⁷ Туристима је, иначе, знатно олакшана посета бањи након реконструкције државног пута према Жагубици.³⁸

Рибарска бања погодовала је лечењу болести мишића, костију, срца и крвних судова, кожным и венеричним болестима.³⁹ Доста објеката у бањи саграђено је на иницијативу владара из династије Карађорђевић, а тридесетих година покренута је иницијатива сенатора Душана Трифковића за уступање бање војним лицима.⁴⁰ Бања је на годишњем нивоу

³⁴ *Statistički godišnjak 1929*, 416–417.

³⁵ Коментар пројектанта архитекте Милана Злоковића о хотелу.

³⁶ *Statistički godišnjak 1929*, 416–417.

³⁷ ИАН, Varia, 685, Извештај за Брестовачку Бању из 1938. Видети: Душан Петровић, Брестовачка Бања, *Бање и туризам*, јун–јул 1929, 34–36.

³⁸ АЈ, Министарство грађевина (62), ф. 1116, реконструкција државног пута Жагубица – Брестовачка Бања.

³⁹ *Statistički godišnjak 1929*, 416–417.

⁴⁰ Д. Котлајић, „Рибарска Бања”, *Време*, 16. јул 1938.

бележила преко 2000 посетилаца, с тим што је број посета опадао након 1939. године, вероватно као последица економске кризе која је била у вези са отпочињањем рата.⁴¹

У Куршумлијској бањи са сумповитом алкално-киселом хипертермом успешно је лечен реуматизам, затим болести органа за варење, као и висок крвни притисак.⁴² Смештајни капацитети ове бање показали су се недовољним, а бањска управа није располагала средствима да самостално подиже објекте. Решење се тражило у продаји земљишта приватним лицима, уз обавезу подизања вила и хотела.⁴³

Лечилишта у Сокобањи погодна су била за лечење реуме, ишијаса, болести дубрега, кожных и венеричних болести.⁴⁴ Сокобања је, иначе, убрајана у најјаче радиоактивне бање у Европи, са два извора воде температуре 35–40 °С. Бања је била посећена упркос малим смештајним капацитетима, углавном у приватној режији.⁴⁵ Иначе, Сокобања је обилазила квалитетним раковима, чији је масовнији извоз у иностранство отпочео 1934. године на иницијативу самих мештана, а што је утицало на развој локалне привреде.⁴⁶

Гамзиградска бања, иако мањих капацитета, имала је на годишњем нивоу приличан број посетилаца. Више лечилиште него туристичка дестинација, ова бања пружала је опоравак ортопедским пацијентима, а била је корисна и у лечењу разних неуролошких обољења, гинеколошких поремећаја, реуме, обољења срца и крвних судова.⁴⁷ Према доступним подацима, бања је у 1938. години имала 2205 посетилаца, углавном болесника.⁴⁸ Иначе су бањски базени били препуни током читаве године, пошто је преко зиме на лечење долазило доста мештана. Из штампе сазнајемо да се зими, након затварања хотела и канцеларије управе, у бању сливало становништво околних села, које није могло да

⁴¹ ИАН, Varia, 685, Извештај за Рибарску Бању из 1938.

⁴² ИАН, Varia, 685, Извештај за Куршумлијску Бању из 1938.

⁴³ Исто.

⁴⁴ *Statistički godišnjak 1929*, 416–417.

⁴⁵ Б. Ј., „Сокобања некад и сад”, *Полијика*, 4. јун 1940, 12.

⁴⁶ „Сокобањски ракови који спадају међу најбоље и најкусније на свету-извозе се аеропланом у Париз, Лондон и Монте Карло”, *Полијика*, 6. јул 1935, 9.

⁴⁷ ИАН, Varia, 685, Извештај за Гамзиградску Бању за 1938.

⁴⁸ Исто.

приушти купање у сезони. Забележено је да се мушкарци и жене заједно купају наги, а да су купачи у костимима извргнути руглу, што је својеврсни куриозитет када се посматра из угла патријархалног васпитања већине становника Југославије. Поред тога, у зимском периоду бању је посећивало доста тзв. врачара и надрилекара, који су добро зарађивали пружајући своје сумњиве услуге.⁴⁹

Улагања у бањску инфраструктуру била су у надлежности бановине, или државе, када се радило о виталним саобраћајницама. Што се тиче објеката за смештај туриста, главну улогу играла је приватна иницијатива.⁵⁰ Бановински буџет није могао да испрати крупнија улагања, с обзиром на велики број установа које је подмиривао. Према подацима, на бановинском буџету биле су само четири бање: Нишка, Брестовачка, Гамзиградска и Сокобања. Расходи за ове четири бање кретали су се од личних припадљивости бањских чиновника, преко канцеларијских трошкова, одржавања бунара и нужника, исхране болесника до разних осигурања и отплата дугова. Приходи су углавном зависили од наплате такси за купање,⁵¹ наплате закупа зграда, али и од повремене донације државе. Бањски приходи за бановину нису представљали нарочиту суму, с обзиром на то да су од туризма највише зарађивали хотелијери. То се може и узети као разлог слабије интервенције бановинских власти уопште у регулацији бањског туризма. Примера ради, за буџетску 1931/1932. годину од укупно наплаћених такси у Моравској бановини, у износу од 6.150.000 динара, бањске су партиципирале са само 300.000 динара.⁵²

У истој буџетској години бановински приходи од Нишке бање износили су 339.480 динара, колико и расходи, од Гамзиградске 60.300

⁴⁹ К. „Бања у којој су гости нудисти а лекари – врачаре и мађионичари”, *Политика*, 27. мај 1935.

⁵⁰ Видети истраживање Софије Васет о енглеским бањама у XIX веку, где је постојао широк спектар понуде, од једноставних бунара до софистициранијих зграда са купатилима. Видети: Sophie Vasset, *Murky Waters: British Spas in Eighteenth Century Medicine and Literature* (Manchester: University Press, 2022).

⁵¹ Видети: Н. Н., Обласне таксе на посетиоце Врњачке и Рибарске Бање, *Бање и туризам*, мај 1929, 13–14; ИАН, Varia, 552, Извод из наплате такси у Нишкој Бањи из 1934; „Прописи о пословању бановинског хотела у Нишкој Бањи”, *Службени лист Моравске бановине*, 19, 30. април 1936, 2.

⁵² *Бановински буџети Моравске бановине за 1931/1932, IV.*

динара, од Сокобање 167.828 динара и од Брестовачке 462.748 динара.⁵³ Наредних неколико буџетских година карактерише тренд смањења. Пре свега, банска управа је, услед економске кризе настојала да расходе сведе на најнужније, с обзиром на велики број установа на буџету. Примера ради, за буџетску 1934/1935. годину расходи Брестовачке бање износили су 289.296 динара, Нишке 633.080, Гамзиградске 58.600 и Сокобање 124.385 динара. С друге стране, процењени приходи износили су 242.600 динара за Брестовачку бању, 633.080 за Нишку, 58.600 за Гамзиградску и 106.100 динара за Сокобању.⁵⁴ Повећање буџетских прихода и расхода приметно је крајем тридесетих година. У години 1938/1939. приходи од Брестовачке бање значајно су подбацили и износили су 135.000 динара, док су Гамзиградска са 83.000, Нишка са 667.000 и Сокобања са 140.000 бележиле раст. Расходи су такође бележили раст, а код неких су премашивали и приходе. Тако су расходи Брестовачке бање износили 322.248 динара, Гамзиградске 51.300, Нишке 949.859 и Сокобање 136.560 динара.⁵⁵

Посете бањама

Посете местима бањског карактера увећале су се тридесетих година, када статистика бележи и долазак странаца. Што се броја туриста тиче, можемо упоредити статистичке податке из пресека за 1933, 1935, 1937. и 1939. годину. У Табели бр. 1, као почетну узимамо 1933. годину, с обзиром на недостатак детаљнијих података из ранијег периода. Примећује се, на основу табеле, да је највећу посећеност, домаћих, али и страних туриста, имала Врњачка бања. Штавише, са 22.555 гостију и скоро пола милиона ноћења ова бања је била, уколико изузмемо веће градове у земљи, најпосећеније туристичко место у Југославији. Упоређивањем података о посети бањама у осталим бановинама, према истом извору, приметимо да је Рогашку Слатину посетило 4337 туриста (од чега 901 странац) са 57.493 ноћења, Добрну 2568 (194 странаца) са 30.044 ноћења, Буковичку бању 1298 (искључиво домаћих посетилаца) са 12.913 ноћења, Варајдинске Топлице 1933 (од чега 116 странаца) са 22.397 ноћења,

⁵³ Исто, 108–116.

⁵⁴ Бановински буџет Моравске бановине за 1934/1935, 211.

⁵⁵ Бановински буџет Моравске бановине за 1938/1939, 82–106.

Бању Ковиљачу 4703 (8 странаца) са 97.173 ноћења, Врањску бању 2744 (61 странац) са 43.170 ноћења, Катланово 1967 (6 странаца) са 21.698 ноћења, Слатину Илиће 1991 (3 страна посетиоца) са 9348 ноћења, Јошаничку бању 488 (домаћих посетилаца) са 4678 ноћења. Што се тиче осталих туристичких места, као илустрацију можемо навести да је Блед исте године посетило 17.177 (9967 странаца) са 161.507 ноћења, Крањску Гору 4049 (549 странаца) са 39.132 ноћења, Макарску 3693 (1245 странаца) са 45.822 ноћења, Корчулу 2535 (1067 странаца) са 15.463 ноћења.⁵⁶

Табела 1: Број домаћих и страних посетилаца у бањама
у Моравској бановини у 1933:

	Број посетилаца 1933. године						
	Брест. бања	Врњ. бања	Куршум. бања	Матар. бања	Рибарска бања	Сокоба- ња	Нишка бања
Југославија	816	22.555	730	2896	1689	1560	4247
Аустрија	-	6	1	-	-	-	-
Бугарска	-	11	-	-	-	-	-
Чехословачка	-	-	2	-	-	-	5
Енглеска	-	-	1	-	-	-	-
Француска	-	2	-	2	-	-	1
Грчка	-	47	-	8	9	6	5
Италија	-	5	-	1	-	-	-
Мађарска	-	7	-	-	-	-	1
Немачка	-	-	-	-	-	-	4
Нордијске земље	-	-	-	-	-	-	-
Швајцарска	-	-	-	-	-	-	-
Пољска	-	2	-	-	-	-	-
Румунија	-	9	-	-	-	-	-
Остале европ. државе	-	7	-	-	-	-	2
САД	-	-	-	-	-	-	-
Остали континенти	-	4	-	-	-	-	-
Укупно	816	22.655	734	2907	1698	1566	4365
	посет./	посет./	посет./	посет./	посет./	посет./	посет./
	12.788	443.482	7219	40.652	14.550	22.265	37.505
	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења

Извор: *Statistički godišnjak 1933*, 251.

⁵⁶ Исто.

Упоредјујући статистичке податке из 1935. и 1933. (в. Табеле 1 и 2) приметни су извесни трендови који могу бити индикативни за развој туризма у Моравској бановини. Врњачка бања се у том периоду додатно афирмисала као најзначајније туристичко место у бановини. У овој бањи повећан је број ноћења и гостију и то како из земље, тако и из иностранства. У осталим бањама забележен је раст броја домаћих туриста, док је иностраних гостију било мање него 1933. Посете странаца које су доносиле девизни прилив и поправљале платни биланс земље биле су готово занемарљиве.

Табела 2: Број домаћих и страних посетилаца у бањама у Моравској бановини у 1935:

	Број посетилаца 1935. године						
	Брест. бања	Врњ. бања	Куршум. бања	Матар. бања	Рибарска бања	Сокобања	Нишка бања
Југославија	1127	28.191	1284	3765	2089	3889	4187
Аустрија	-	7	-	2	-	-	1
Бугарска	-	13	-	-	-	-	-
Чехословачка	-	9	-	-	-	-	5
Енглеска	-	2	-	-	-	-	-
Француска	-	13	-	4	-	-	-
Грчка	-	116	-	6	23	-	3
Италија	-	10	-	-	-	-	-
Мађарска	-	10	-	-	-	-	-
Немачка	-	2	-	-	-	-	-
Нордијске земље	-	-	-	-	-	-	-
Швајцарска	-	-	-	-	-	-	4
Пољска	-	-	-	-	-	-	-
Румунија	-	10	-	-	-	-	-
Остале европ. државе	-	15	-	3	-	-	-
САД	-	6	-	-	-	-	-
Остали континенти	-	5	-	1	-	-	-
Укупно	1127	28.409	1284	3781	2112	3889	4200
	посет./ 15.507 ноћења	посет./ 546.301 ноћења	посет./ 14.592 ноћења	посет./ 65.453 ноћења	посет./ 20.299 ноћења	посет./ 22.210 ноћења	посет./ 71.510 ноћења

Извор: Статистички годишњак 1934–1935, 237.

Подаци за 1937. указују на значајну тенденцију раста броја туриста (в. Табелу бр. 3). Битна новина је да је у овој години приметан пораст посетилаца Нишке бање, нарочито странаца. Нисмо у могућности да утврдимо колико је пораст броја страних посетилаца Нишке бање у директној вези са боравком странаца у оближњем Нишу, чији се број у тој години попео на 1307, али ова чињеница је свакако могла имати непосредног утицаја на пораст посете странаца овој бањи. Врњачка бања је са скоро 600.000 ноћења била неприкосновени лидер бањског туризма у Моравској бановини.

Табела 3: Број домаћих и страних посетилаца у бањама
у Моравској бановини у 1937:

	Број посетилаца 1937. године						
	Брест. бања	Врњ. бања	Курушум. бања	Матар. бања	Рибарска бања	Сокоба- ња	Нишка бања
Југославија	1323	30.737	1303	3935	2501	1471	4355
Аустрија	-	8	-	2	-	-	3
Немачка	-	4	-	2	-	-	92
Чехословачка	-	4	-	-	-	-	12
Енглеска	-	-	-	-	-	-	-
Остале државе	-	133	-	12	-	-	38
Укупно	1323 посет./ 16.607 ноћења	30.888 посет./ 591.139 ноћења	1303 посет./ 18.657 ноћења	3951 посет./ 79.040 ноћења	2501 посет./ 27.627 ноћења	1471 посет./ 6176 ноћења	4500 посет./ 5012 ноћења

Извор: *Statistički godišnjak 1937*, 240.

Подаци за 1938. годину (в. Табелу 4) указују на константан пораст посетилаца Врњачке бање која је статистички најпосећеније туристичко место у Југославији (поново напомињемо да у обзир нису узети већи градови). Према подацима за ову годину, Врњачка бања имала је више туриста него, рецимо, читава Врбаска бановина (укупно 23.100 туриста у 1938. години). Занимљиво је, када говоримо о Врњачкој бањи, упоредити је и наћи јој место међу европским бањским дестинацијама. Примера ради, према подацима за Чехословачку из 1930. године, у Карловим Варима забележено је 63.932 туриста (46.830 страних и 17.102 домаћа) са 983.430 ноћења, Маријанске Лазње примиле су 39.379 туриста (34.537 страних и 4842 домаћа) са 967.036 ноћења, док у осталим бањама

број посетилаца није прелазио 20.000. Дакле, број посетилаца и ноћења у Врњачкој бањи може се компаративно довести у везу чак и са реномираним чешким бањама које су имале дугу традицију бањског туризма и које су биле у том смислу појам у контексту Средње Европе, па и Европе у целини.

Из напред наведених табела приметно је слабије интересовање страних туриста за обилазак бања, што је тренд у читавој земљи. Далеко више страних посета имале су, на пример, дестинације на Јадрану. Као илустрацију можемо узети једноставно поређење података. Из табеле за 1937. годину (када је економска криза била на измаку, а рат у Европи још увек није почео) примећујемо да је бање у Моравској бановини посетило 310 странаца, наспрам више од 40.000 домаћих. Уколико упоредимо са подацима са територија осталих бановина, уочавамо да је Рогашка Слатина у истој години имала 7699 посетилаца (1567 странаца), Добрна 3654 (320 странаца), Буковичка бања 3811 (47 странаца), Вараждинске Топлице 3161 (327 странаца), Бања Ковиљача 7740 (76 странаца), Врањска бања 4555 (осам странаца), Катланово 2330 (искључиво домаћих), Слатина Илиће 3236 (троје странаца), Јошаничка бања 490 (пет странаца).⁵⁷ Од туристичких дестинација на Јадрану Дубровник је посетило 13.235 домаћих и 31.935 страних туриста, Колочеп 936 домаћих и 4590 страних, Лопуд 293 домаћа и 2566 страних, Омиш 798 домаћих и 1546 страних, Макарску 3560 домаћих и 4354 страних, Хвар 2007 домаћих и 2950 страних, Раб 2829 домаћих и 9815 страних. Из података јасно је да је уплив страног капитала у туризам Моравске бановине био незнатан.

Табела 4: Број домаћих и страних посетилаца у бањама у Моравској бановини у 1938:

	Број посетилаца 1938. године						
	Брест. бања	Врњ. бања	Куршум. бања	Матар. бања	Рибарска бања	Сокоба- ња	Нишка бања
Југославија	1127	33.589	1323	6828	2804	2442	6216
Аустрија	-	1	-	-	-	-	-
Немачка	-	21	-	-	-	-	4
Чехословачка	-	9	-	2	-	-	12
Италија	-	8	-	-	-	-	1

⁵⁷ Statistički godišnjak 1937, 240.

Мађарска	-	30	-	-	-	-	-
Енглеска	-	-	-	-	-	-	2
Остале државе	9	142	-	-	-	-	30
Укупно	1136	33.800	1323	6830	2804	2442	6265
	посет./	посет./	посет./	посет./	посет./	посет./	посет./
	12.162	675.400	20.263	98.007	28.619	9974	73.696
	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења	ноћења

Извор: *Statistički godišnjak 1938–1939*, 329.

У прилог напред наведеној статистици броја страних посетилаца изнећемо још неколико конкретних података. Подаци се тичу броја посета климатских и туристичких места у односу на бање. Уколико упоредимо број посетилаца бањских места са бројем посетилаца климатских и туристичких, добићемо следеће резултате: од укупног броја у 1934. години Моравску бановину посетило је 1887 странаца, највише из Румуније, Бугарске и Аустрије, од чега је бањска места посетило 205; у 1935. години од 2188 странаца у бањским местима било је 270;⁵⁸ у 1936. бањска места посетило је 267 странаца, а климатска и туристичка 1671; у 1937. у бањским местима било је 311, а у климатским и туристичким 2639;⁵⁹ у 1939. години било је укупно 1713 странаца. Занимљив податак је да је у 1939. години највише странаца било из Немачке (667), као и да су посећивали климатско-планинска и туристичка места у ужем смислу.⁶⁰ Објашњење треба тражити или у недовољним садржајима које су бање пружале (притом не узимамо у обзир медицинску страну), или у чињеници да су поједина туристичка места почињала своју експанзију, што је иначе био тренд карактеристичан и за остале крајеве Југославије.⁶¹ Овим никако не побијамо тезу о значају бања као туристичког потенцијала Моравске бановине (што је поткрепљено бројем домаћих посетилаца), већ наглашавамо опредељење страних туриста за остале врсте понуда.

⁵⁸ *Статистички годишњак 1934–1935*, 236–241.

⁵⁹ „Стање туризма у Моравској бановини и перспективе за наступајућу сезону”, *Службени лист Моравске бановине*, 30. април 1938, 2.

⁶⁰ *Статистички годишњак 1940*, 309–310.

⁶¹ Податке за читаву земљу нећемо износити, али можемо истаћи пример Чехословачке, познате по бањама, чији су туристи тридесетих година XX века испољавали велико интересовање за Јадранско море. Видети опширније: Tchoukarine, „The sea connects; it does not divide”, 139–157.

Имајући у виду напред наведене податке о броју посетилаца, можемо упоредити Моравску са осталим бановинама (в. Табелу 5), како би се стекла потпуна слика о стању у туризму, као и месту које је ова бановина заузимала у Југославији. На основу табеле може се уочити несразмерни број туриста са бројем ноћења. Наиме, иако на дну лествице по броју посетилаца, Моравска бановина је по ноћењима туриста заостајала једино за Дравском и Савском.

Табела 5: Број гостију и ноћења у бањама
у југословенским бановинама у 1933–1939:

	1933		1934		1935	
	Гости	Ноћења	Гости	Ноћења	Гости	Ноћења
Дравска	175.535	814.247	189.889	919.254	196.206	1.002.846
Дринска	46.856	223.614	58.094	253.720	60.091	226.103
Дунавска	72.888	256.100	82.139	299.360	105.717	306.496
Моравска	60.834	626.340	66.625	671.985	69.451	822.689
Приморска	97.337	562.699	88.752	444.727	80.625	442.678
Савска	171.132	904.416	182.613	931.189	191.968	1.004.416
Вардарска	70.507	204.072	66.264	203.188	79.973	243.275
Врбаска	19.586	40.037	28.162	47.979	30.653	50.755
Зетска	69.367	488.971	86.503	608.309	85.450	684.128
Београд	100.404	277.075	97.339	264.849	109.594	333.865
	1936		1937		1938	
	Гости	Ноћења	Гости	Ноћења	Гости	Ноћења
Дравска	180.091	985.257	189.596	989.816	196.864	1.064.977
Дринска	48.554	289.595	49.798	323.786	50.200	286.216
Дунавска	122.551	357.212	62.701	219.950	77.037	287.879
Моравска	62.959	804.431	66.673	828.644	78.699	968.378
Приморска	92.644	523.870	106.180	627.038	102.500	591.782
Савска	170.175	1.075.740	177.807	1.089.167	196.735	1.113.184
Вардарска	68.986	239.793	81.657	269.561	88.423	287.502
Врбаска	20.948	46.061	21.385	56.563	23.100	54.617
Зетска	81.746	676.992	88.658	685.873	92.184	686.743
Београд	102.132	279.410	63.480	198.715	101.259	188.683
	1939.					
	Гости	Ноћења				
Дравска	193.878	1.058.899				
Дринска	52.549	297.861				
Дунавска	57.724	222.083				
Моравска	70.091	890.262				

Приморска	93.100	662.702
Савска	189.158	1.102.430
Вардарска	78.746	279.683
Врбаска	23.807	58.581
Зетска	89.224	660.701
Београд	91.091	215.031

Извори: *Statistički godišnjak 1933, Статистички годишњак 1934–1935, Statistički godišnjak 1936, Statistički godišnjak 1937, Statistički godišnjak 1938–1939, Statistički godišnjak 1940.*

Помак у дефинисању туризма као привредне гране у бановини свакако је представљало увођење професије туристичког водича. Водичи су лица која су за новчану награду вршила услуге показивања туристичких, историјских, археолошких и осталих знаменитости и давања података о њима. У циљу образовања и усавршавања туристичких водича банска управа повремено је образовала стручне курсеве, а за вршење ове професије потребна је често била и завршена основна школа, али уз обавезан положени испит за водича. Испит је полаган пред комисијом коју је одређивао бан, а председник комисије морао је имати завршен правни факултет. Кандидат који је полагао испит морао је да познаје општу историју и географију туристичког краја у коме ће радити, туристичке, историјске, уметничке и археолошке знаменитости, као и његову флору и фауну.⁶²

Закључак

У уводном делу рада профилисана су два питања, на која смо покушали да одговоримо. Прво, намеће се разлика која раздваја улогу бање као лечилишта и њену улогу као туристичке дестинације на основу чега су бање могле да гостима пружају опоравак или уживање. У пракси ове две улоге никако не искључују једна другу. Сама бањска понуда подразумевала је, поред терапија и медицинских третмана, различите релевантне садржаје који су претпостављали основне постулате туризма: слободно време потребно за уживање у њима, вишак новца који туристи остављају, а све је то пропратила комунална инфраструктура, односно објек-

⁶² „Уредба о туристичким водичима”, *Службени лист Моравске бановине*, 6. мај 1939, 1.

ти за угошћавање посетилаца, подизање путева до бањских места, увођење система централног грејања у смештајне објекте итд. С обзиром на наметање развоја туризма као неке врсте државног и бановинског приоритета, значајну улогу у подизању бањских капацитета и регулисању рада бања имала је државна интервенција, субвенције и инвестиције у бањски туризам.

Друго питање, далеко значајније, јесте колико су бање, као водеће туристичке дестинације допринеле економском развоју подручја какво је територија Моравске бановине. Одговор на ово питање је могуће дати из статистичке и компаративне перспективе која је унета у овај чланак. Из те перспективе, број гостију и ноћења у бањама Моравске бановине, а нарочито у Нишкој и Врњачкој бањи делују заиста импресивно. Иако смештене у деловима бановине који су чак и за југословенске прилике били неразвијени, број гостију и ноћења премашује посету већине истакнутих туристичких дестинација у читавој земљи, укључујући ту и већину престижних дестинација на Јадрану. У ширем европском контексту, статистика посета Врњачкој бањи може да се мери и са бројем посетилаца у чувеним чешким бањама које су на подручју Средње Европе биле појам и стандард у смислу развијености ове врсте туризма још од 19. века. Међутим, оно у чему су бање у Моравској бановини остале ускраћене били су девизни приходи, с обзиром на то да су огромну већину посетилаца чинили домаћи гости. Бање су, сходно напред наведеном, свакако оствариле одређену улогу у економском, привредном и културном развоју бановине. Напомињемо „одређену”, с обзиром на чињеницу да је развој туризма на нивоу читаве земље још увек био у почетној фази.

Списак референци – Reference list

Архиви – Archives

- Arhiv Jugoslavije. Fond 62: Ministarstvo građevina Kraljevine Jugoslavije; Fond 74: Kraljev dvor.
- Istorijski arhiv Niš. Zbirka: Varia; Fond: Zavod za javno zdravlje Niš; Fond: Opština Svrljiška, srez Svrljiški.

Објављени извори – Published sources

- *Banovina Moravska, opšti pregled*. Zagreb: Glavno uredništvo Almanaha Kraljevine Jugoslavije, 1931. (Cyrillic)
- *Banovinski budžet Moravske banovine za 1931/1932*. Niš: Štamparija Sv. Car Konstantin, 1931. (Cyrillic)
- *Banovinski budžet Moravske banovine za 1934/1935*. Niš: Štamparija Sv. Car Konstantin, 1934. (Cyrillic)
- *Banovinski budžet Moravske banovine za 1938/1939*. Niš: Štamparija Sv. Car Konstantin, 1938. (Cyrillic)
- Opšta državna statistika. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I knjiga. Beograd: Opšta državna statistika, 1937.
- Státní úřad statistický. *Statistická příručka republiky Československé*. Prag: Státní úřad statistický, 1932.
- Opšta državna statistika. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929*. Beograd: Opšta državna statistika, 1932.
- Opšta državna statistika. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933*, Beograd: Opšta državna statistika, 1935. (Cyrillic)
- Opšta državna statistika. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1934–1935*, Beograd: Štamparija Radenković, 1936. (Cyrillic)
- Opšta državna statistika. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937*. Beograd: Opšta državna statistika, 1938.
- Opšta državna statistika. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938–1939*. Beograd: Opšta državna statistika, 1939.
- Opšta državna statistika. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1940*, Beograd: Opšta državna statistika, 1941. (Cyrillic)

Штампа – Newspapers

- *Banje i turizam* (1929) (Cyrillic)
- *Vreme* (1938) (Cyrillic)
- *Politika* (1935, 1940) (Cyrillic)
- *Revija* (1936, 1937) (Cyrillic)
- *Službeni list Moravske banovine* (1931, 1936–1939) (Cyrillic)

Литература – Secondary works

- Besermenji Snežana. *Uvod u turizam*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, 2022.
- Blažević, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: Otokar Keršovani, 1987.
- Velojić, Dalibor. *Moravska banovina 1929–1941*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština, 2023. (Cyrillic)
- Goeldner Charles R., and Ritchie Brent Jr. *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*. New Jersey: John Wiley & Sons, 2009.
- Demirović Bajrami, Dunja. *Nastanak i razvoj turističkih agencija*. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, 2020. (Cyrillic)
- Zuelow, Eric G. E., *A History of Modern Tourism*. London: Red Globe Press, 2015.
- Krajčević, Vladan i Anđa Petrović. *Putnik akcionarsko turističko društvo*. Beograd: Putnik, 1995.
- Krejić Živana, Čerović Slobodan, Milićević Snežana. „Istorijski razvoj turizma na području Srbije”. *Hit menadžment*, 1/2017, 55–63. (Cyrillic)
- Lazarević Žarko, *History of Tourism Research in Slovenia*. *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu*, 4(1)/2016, 7–20.
- Lazić, Snežana. *Razvoj turizma u Beogradu između dva svetska rata*. Beograd: Istorijski arhiv, 2017. (Cyrillic)
- Marković, Srđan, i Zora Marković. *Osnove turizma*. Zagreb: Školska knjiga, 1967.
- Reece, William S. *The Economic of Tourism*, New Jersey: Prentice Hall, 2008.
- Schmitz-Scherzer, Reinhard. *Reisen und Tourismus*. Darmstadt: Dr. Dietrich Steinkopff Verlag, 1975.
- Spasić, Vesna, i Danijel Pavlović. *Poslovanje turističkih agencija i organizatora putovanja*. Beograd: Univerzitet Singidunum, 2018. (Cyrillic)
- Stojanović, Radomir. *Uvod u turizam*. Užice: Grafoplast plus, 2016. (Cyrillic)
- Tchoukarine, Igor. „‘The sea connects; it does not divide’: Czech tourism on the interwar Adriatic”. *Journal of Tourism History*, vol. 6, 2014, 139–157. DOI: <https://doi.org/10.1080/1755182X.2014.953214>
- Tchoukarine, Igor. „‘Playing the Tourism Card’: Yugoslavia, Advertising, and the Euro-Atlantic Tourism Network in the Early Cold War”. In: *Tou-*

rism and Travel during the Cold War: Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain, edited by Christian Noack and Sune Bechmann Pedersen, 159–174. New York: Routledge, 2019.

- Tchoukarine, Igor. „Yugoslavia’s Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s”. *East European Politics, Societies, and Cultures* 29 (1), 2015, 168–188. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325414551167>
- Vasset, Sophie. *Murky Waters: British Spas in Eighteenth Century Medicine and Literature*. Manchester: University Press, 2022.

SUMMARY

Dalibor Velojić

SPAS IN THE TERRITORY OF THE MORAVA BANOVINA –
FROM A RESORT TO A TOURIST ATTRACTION

ABSTRACT: This paper deals with the importance of spas, to a lesser extent as part of the health system, and more as the main tourist attraction on the territory of the Morava Banovina in the period from 1929 to 1941. As a new economic branch, tourism slowly made its way and managed to attract, above all, the local population. In accordance with their means, primarily financial, the population of Yugoslavia tried to spend their leisure time visiting tourist destinations, whether along the Adriatic coast, in mountain resorts, or at spa centers. The territory of the Morava Banovina in terms of tourism development could only boast of spas, which have been important since the Kingdom of Serbia. In the beginning, the spas were reserved only for the “higher social strata”, but over time this tourist attraction became available to ordinary citizens as well. The development of this economic branch set certain standards, which, among other things, predicted a new profession, tourist guides.

KEYWORDS: Morava Banovina, Kingdom of Yugoslavia, tourism, spas, tourist guides

The development of tourism in the territory of Morava Banovina was mainly marked by visits to spas. These destinations were just as useful to the sick and convalescent as they were to tourists. While visits to spas were not a new phenomenon in Serbia, during the 1930s this practice became increasingly shaped by the emergence of a new economic sector - tourism. While spa visits undoubtedly contributed to the Banovina's budget, they primarily generated income for private individuals, most notably the owners of hotels and villas. In the mid-1930s, the Banovina authorities defined tourist activities on their territory, including spa visits. A Banovina tourist council was formed, and its role was advisory, and it concerned the organization of this activity. One of the novelties in this sector was the introduction of a new professional role – that of tourist guide.